

Tapmacaların mənşəyinə dair (Tarixi-filoloji aspektdə)

*Kazimov Arif Sədrəddin
baş müəllim*

e-mail: arif.kazimov@ adpu.edu.az

Xülasə

Məqalə tapmacaların mənşəyinə dair mövcud mülahizə, fikir və baxışların şərhinə həsr olunub. Praktiki olaraq tapmacalara bütün xalqların mədəni irsinin tərkibində rast gəlmək mümkündür. Tapmacalar hər bir mədəni xalqın həyatında mühüm rol oynamış, həmin xalqın dilini, tarixini, sosial vəziyyətini, dünyagörüşünü və s. ifadə etmək baxımından ən çeşidli mənbələrdən biri hesab olunur. Tapmacaların yaranma tarixi qədim dövrlə bağlı olsa da, ilkin rüşeymləri müxtəlif xalqlarda müxtəlif şəkildə təşəkkül tapmışdır. Tapmacaların mənşəyi qədim dini ayin-mərasimlərlə, tabu və müxtəlif inanclarla, “ağlın sınaq”dan keçirilməsi təcrübələri və s. ilə əlaqədar yaranmışdır. Həmin əlamətlərin bir qismi Azərbaycan xalq tapmacalarında, o cümlədənnağıl və dastanlarımızda da mövcuddur.

Açar sözlər: tapmaca, mərasim, tabu, semantik assosiasiya, tapmacaların məntiqi- semantik strukturu.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЗАГАДОК (историко-филологическом аспекте)

*Ариф Казымов Садрадин
Старший преподаватель*

электронная почта: ариф.казымов@ adpu.edu.az

Резюме

Данная статья посвящена вопросу происхождения загадок. Загадки встречаются практически во всех культурных традициях. Она занимает важное место в культуре народа, которому принадлежит, являясь отражением картины мира данного народа, а также способствует реализации интегративной и информационной функции культуры. Возникновение загадки связано с древними ритуалами, обрядами, табу и мифологическими верованиями. Загадки также можно встретить в священных текстах, предсказаниях и народных сказках. История головоломок очень древняя. Большинство исследователей отмечают, что они относятся к IV-V вв. Это тот период, в котором жил

древнегреческий философ Аристотелю. Потому что первое определение головоломки принадлежит Аристотелю. Эта похвала, данная русскому и азербайджанскому фольклору перекачиваясь от одной книги к другому дошло до наших дней.

Ключевые слова: загадка, ритуал, табу, смысловая ассоциация, логико-семантическая структура загадок

The origins of riddles (historical–philology aspect)

Arif Kazimov Sadraddin
Head teacher
e-mail: arif. kazimov@ adpu. edu.az

Summary

The article given contains a description of the origins of riddles. Riddles can be found in almost all cultural traditions. Riddles play an important role in the cultures they belong to being a reflection of the worldview of the people and contributing to the implementation of integrative and informational functions of culture. The origins of riddles are connected with rituals, rites, taboo and mythological beliefs. Riddles are also found in sacred texts, prophecies and folk tales. The history of puzzles is very ancient. Most researchers note that they belong to the IV-V centuries. This is the period in which the ancient Greek philosopher Aristotle lived. Because the first definition of the puzzle belongs to Aristotle. This praise given to Russian and Azerbaijan folklore. Pumping from one book to another. to another has come down to our days.

Key words: riddle, ritual, taboo, semantic association, logical-semantic structure of the riddle

Aktuallıq. Tapmacaların mənşəyinin öyrənilməsi, bu janrın formalaşmasında bəşər övladının verdiyi töhfəni, müəyyən adət-ənənə, inancların və xalqların tarixi keçmişini, dil xüsusiyyətlərini yaxından izləmək baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən tapmacaların yaranmasını zəruri etmiş metaforik elementlər, tabular, rəmzi mənalara oxşarlığı, poetik üslub imkan verir ki, müxtəlif xalqlara məxsus tapmacalarda oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə edək. Məlumdur ki, hər bir tapmacanın məzmununda təmsil olunduğu xalqın ulu keçmişi, gündəlik həyat tərzini, məşğuliyyəti, peşəsi və s. geniş şəxəli məsələlərə rast gəlinir.

Annotasiya. Məqalədə tapmacaların mənşəyinə dair müxtəlif mülahizə və baxışlar təhlil olunaraq münasibət bildirilmişdir. Eyni

zamanda müxtəlif xalqlarda tapmacaların mənşəyinə dair tarixi məlumatlar və nümunələr öz əksini tapmışdır.

Metod. Məqalədə müqayisəli-tarixi metod tətbiq olunmuşdur.

Giriş:

Tapmacaların mənşəyinə dair filoloji tədqiqatlarda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. O.S.Orlova tapmacaların mənşəyini qədim dini ayinlər, mərasimlər və mifoloji inanclarla əlaqələndirmişdir [1, 3-5], V.P.Anikin əcdadlarımızın “ruhunun güzgüsü” olan tapmacaların mənşəyini şifahi gizli nitqlə (tabularla) bağlı olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır [2, 206]. Haytal, Teylor, Virtanen, Maranda isə tədqiqatlarında tapmacaların toy mərasimlərində formalaşdığını qeyd etmişlər [3, 282].

Fikrimizcə, qədim şifahi yaradıcılıq nümunəsi olan tapmacaların yaranmasında, yuxarıda sadaladığımız mülahizələrin hər birinin bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olduğunu, nümunələrdə izlərini görmək mümkündür.

Qeyd edək ki, tapmaca nümunələrinə ilk dəfə e.ə. I minillikdə Aralıq dənizi ölkələrində, həmçinin b.e. III minilliyində qədim Misirdə rast gəlinənləri ehtimal olunur. Yazılı formada isə b.e.IV minilliyində gil lövhələrdə İraqda təsadüf olunduğu bir sıra tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

İlk növbədə, tapmacaların qədim dini ayinlərlə əlaqədar (müxtəlif ölkə və dinlərin mövcud ölkələrin təmsalında) meydana gəlməsi variantına diqqət yetirək. Məlumdur ki, qədim insanların həyatında tapmaca mühüm yer tutmaqla bərabər, həm də istənilən məlumatın ötürülməsində vasitəçi rolunu oynamışdır. Qədim Hindistanda brəhman dini ayinlərin icrası bilavasitə tapmacaların yaranmasının ilk rüşeymləri hesab olunur. Hindistanda tapmacalar yalnız sirli ayinlərin ayrılmaz hissəsi deyil, həmçinin ayinləri birləşdirən ünsür kimi meydana çıxmışdı. Bizim əsrə qədər Vedis tapmacalarının xüsusi mətnləri saxlanılır ki bu nümunələr brəhmənlər adlanırdı. Belə ki, qədim Hindistanda Yeni il gecəsi brəhmən kahinləri bir-birinə sual-cavab formasında “sirli sözlər” (tapmacalar) verməklə ayinlərini icra etmişlər. Ayinlərdə tapmaca bu formada təşkil olunurdu; əvvəl sual, sonra cavab verilirdi. Yəni hər bir cavab əvvəlki sualın əsasında formalaşdırılırdı. Vedis tapmacalarının mövzusunun əhatə dairəsi geniş idi; kainatın dioxronik tərəfini təyin etmək üçün təbiətdən tutmuş ali fazalara, mədəniyyətdən antropologiyaya qədər mövcud sahələrə bağlı idi. Nümunə kimi həmin tapmacaların (sirli sözlərə) bəzilərini nəzərdən keçirək: “Kim təkcə hərəkət edir?” (Günəş); “Günəş kimi işıqlandırdı” (Brəhməni); “Aşağıda nə böyükdür?” (Yer); “Yerdə nə genişdir?” (İndira). Qədim hind sözü olan “İndira” isə hər b və tufan Allahının adı olub. Məhz kimi faktlara əsaslanan rus ədəbiyyatşünası B.N.Popov qeyd edirdi ki, brəhmənlər ilk dəfə tapmacanın janr və strukturunu müəyyən etmişlər [4, 49].

Tapmacaların mənşəyini bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən mifoloji cərəyanın nümayəndələri, başda O.Müller olmaqla, tapmacanın antik dövrdə

qeybdən xəbər verən kahinlərlə əlaqələndirmişlər. Çünki həmin kahinlərin öncəgörmələri həmişə gizli və sirli olaraq qalmışdır [5, 18-21].

Herodotun məlumatına görə, yunan-fars qarşıdurması zamanı “uzaqgörən Zevs (Allahların başçısı) Tritogenaya möhkəm, sərt ağacdan hazırlanmış bir taxta qala verir. Və bildirir ki, verilən taxta qala alınmaz olaraq qalmalıdır. Sizi və övladlarınızı qoruyacaq... Afinalılar üçün bu “taxta qala” o zamanlar sirli-soraqlı bir tapmaca oldu. Həmin ərəfədə hamını belə bir sual düşündürmüşdü: “Zevs bu taxta qala ilə nə demək istəyirdi?” Bəziləri belə düşündülər ki, yaqin söhbət Akropolu əhatə edən taxta divardan gedir, bəziləri isə afinalılara məxsus gəmiləri nəzərdə tutmuşlar. Sonralar Herodotun yazdığına görə, tapmaca xarakterli bu məlumatın arxasında Zevs qeybdən xəbər verən kahin gəmilərinə işarə etmişdir [6, 456-460].

Tapmacaların izlərinə Bibliyada da rast gəlmək olur. Tapmaca Bibliyanın mühüm hissəsi olan Əhdi-Ətiqdəki mətnlərdə xatırlanır. Burada Samsonun tapmacası çox məşhurdur. Və bir çox tədqiqatçıların diqqətini həmin tapmaca cəlb etmişdir. Tapmacanın mətni təxminən belədir: “Mən bir tapmaca verəcəyəm, siz tapsanız və doğru təxmin etsəniz, sizə verəcəm! Əgər tapa bilməsənizsə, siz mənə verin İsa onlara dedi: “Zəhər zəhərdən, şirin güclüdən çıxdı”. Məntiqə əsaslanaraq tapmacanı belə həll etmək olar. Samsonun öldürdüyü aslanın bədəninə arılar məskunlaşdı və arılar insanların yediyi balı düzəltdilər [4, 106]. Tapmacaların mənşəyinə dair bir nümunə də Çinin öncəgörmələr kitabı hesab olunan (Uçzin (Çyon)) kitabıdır. Bu kitabın əhəmiyyəti ilə bağlı belə müqayisə aparmaq olar; əgər Qərb üçün İncil hansı mənəni daşıyorsa, Çin mədəniyyəti üçün də həmin kitab eyni mahiyyəti, mənəni daşıyır. Kitabın əsasını 64 heksaqram – xüsusi qrafik simvollar təşkil edir. (Altdan yuxarıya, yəni süni nizamın əksinə heroqliflərin çoxalması – eyni vaxtda bitkilərin nizamlı böyüməsi ilə) bir-birinə qarışan iki növ əlamət var ki, bunların hamısı mümkün kombinatív birləşmələrdir.

Belə heksaqramlar bilavasitə öncəgörmələr üçün istifadə edilmişdir. Kitabın əsas mətni öncəgörmələr- hər heksaqramda bir həyat vəziyyətə uyğun təsvir edilmişdir. Mətnlərdə verilmiş aforizmlər isə müəyyən həyat həqiqətlərini dəqiq şəkildə ifadə etməyə xidmət etmişdir .

Kitabdakı öncəgörmələrdən biri belə əks olunmuşdur: “Öncə qamışı yırtın (sonra digər saplar bağlayın, daha sonra uzan, çünki bir dəstə içində böyüdüyün məlum olacaq” Bu ifadə heksaqramda qədim cinlilərin inancına görə bir növ sakitlik-xoşbəxtlikdən xəbər verirdi. Kitabdakı öncəgörmələri ifadə edən sözlər Çin tapmacalarının formalaşmasının əsas mənbəyi hesab olunurdu. [7, 82]

Tapmacaların yaranması ilə bağlı mülahizələrdən biri də şifahi gizli nitqlə (tabularla) bağlı idi. Alimlər ehtimal edirlər ki, qədim tapmacaların mənşəyi şifahi gizli nitqlə bağlı olmuşdur.. Şifahi gizli nitq -tabulardır.

Tabu Polineziya sözüdür. Böyük Okean adalarında yaşayan yerli əhalinin dilində işlənmişdir və əslində “qadağan” deməkdir. Tabu müəyyən əqidə və qənaətlə əlaqədardır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qədim Rusiyada gizli nitqlə bağlı tabu səciyyəli tapmacaların işlənmə məqamlarına diqqət yetirək. Mahiyyətə keçməzdən əvvəl, öncə belə bir suala cavab axtaraq: Nə vaxt “gizli dil” meydana çıxmışdı? Gizli dil o vaxt meydana çıxdı ki, ibtidai inkişaf mərhələsində insanlar ətraf aləm haqqında müfəssəl məlumatla malik deyildilər. İnsan təbiət üzərində gücə sahib deyildi. İnsan böyük güc sahibi olsa da, təbiət qarşısında özünə qarşı böyük bir qorxu var idi. Buna görə də öz təhlükəsizliklərini qorumaq naminə müəyyən məlumatı gizlədirdilər. Əcdadlarımız hesab etmişlər ki, insan nə haqqında danışarsa, təbiət ona qulaq asır və onlarla görüşə əvvəlcədən hazırlaşır. Ona görə də qədim dövrlərdə insanlar tapmacadan düşüncələrini, niyyətlərini gizlətmək, evlərini, ailələrini, mal-qaralarını, alətlərini və s. başqalarını “pis ruhlardan” qorumaq üçün uydurma, gizli dilin üsullarından biri kimi istifadə etmişlər.

Bununla əlaqədar tabu anlayışı meydana çıxdı. Tabu müəyyən əqidə və qənaətlə əlaqədardır. Əşya ilə onun adı arasında üzvi rabitə, fiziki bir əlaqə olduğunu güman edən ibtidai təfəkkürə malik insanlar qorxunc varlıqların, habelə qorunmalı, mühafizə edilməli şəxslərin adlarını söyləməzdilər. Tabuda Allah və ruhların adı, o cümlədən xəstəlik və ölüm bildirən mənə qadağan idi. Vaxtilə bir sıra qəbilələrdə qəbilə başçısının (rəhbərin) adı tabu hesab olunurdu. Qədim Misirdə fironların, yəhudilərdə Allahın əsl adı tabu idi; onu bir neçə kahin və ruhanidən başqa kimsə bilmirdi. İslam əfsanələrinə görə Allahların əsl adı gizlidir (tabudur) ki, buna “ism(i)- əzəm” deyilir. Güya Allahın beş min adı var ki, bunlardan yalnız biri ism(i) əzəmdir və bunu hər kəs bilə bilməz və.s.

İbtidai insanın zənnincə, müəyyən bir varlığın adını bilmək ona sahib olmağa bərabərdir. Güya əşyanın bütün ixtiyarı onun adıdadır. Adı gizlətmək meyilinin güclü olmasının səbəbi buradan da aydın olur. Bunun izlərinə nağıl və dastanlarımızda rast gəlmək mümkündür. Qəhrəman ölümə razı olur, adını düşmən bildiyi şəxsə demir.

“Gizli” danışığa ən çox ovçular, naxırçılar, əkinçilər müraciət etmişlər.

XVIII əsrin rus səyyahı C.P.Kraşennikova görə rus ovçularında bu sirin qədim qalıqları müşahidə edilməkdədir. Uğursuzluqdan qorxan ovçu harada ov edəcəyini, hansı heyvanı ovladığını, ov silahının adını söyləməzdi. Ov dalınca gedən ovçuya: “Haraya gedirsiniz” sualı verilməməli idi. Çünki bu sualın cavabı sirin açılması idi. Cavab verildə ya ovçu evinə qayıdır, ya söyüş söyür, ya da zarafatla belə cavab verirəmiş: “Dağın dalındakı dinozavrı qorxutmaq üçün”.

Bu baxımdan sual olunur, ibtidai insanlar saxta və uydurma sözlərdən istifadə etməklə nəyə nail olmağı qarşılarına məqsəd qoymuşlar? Çünki vaxtilə Sibir kəndliləri “özlərini bədbəxtliyə düşər etməmək”, “əziyyət çəkməmək” üçün ayı haqqında pis bir söz söyləməməyi “ayı” sözündən istifadə etməkdən çəkinirdilər”. Buna görə də ayını “baba”, “heyvan”, “usta”, “qara heyvan” adlandırırdılar. Yaxud ovçular tayqaya gedərkən belə deyim işlətməyə məcbur olmuşlar.” Bir kötük, dik bir dağ, qara heyvan məni görməmək üçün” və s. Məhz bu barədə Krasennikov yazırdı: “Əvvəlki illərdə daha çox əşya qərribə adlarla çağırılırdı. Məsələn, kilsə–yaşlı qadın, inək–nərilti, qoyun–nazik ayaqlı, donuz–aşağı baxan, xoruz–ayaqyalın və s.” [8, 128-129].

Bu səpkili tapmaca nümunələrinə bizim folklorumuzda da təsadüf olunur.....

Ayağından aldırılmaz,
Ağzına yüyən vurdurmaz (Külək)
Bir kilim var minbir naxışlı,
Yel baba süpürər payızı-qışı. (Yel)

Hər iki tapmacada külək canlı bir varlıq kimi təsəvvür edilmişdir. Hətta “Yel baba”,- deyə çağrılan külək insan kimi göstərilmişdir. Küləyin canlı varlıq kimi təsəvvür olunmasına nağıl və əfsanələrimizdə də rast gəlirik.

Qədim Romada tapmacaların yayılmasına nümunə olaraq yüz kompozisiya formasını özündə cəmləyən “Simfoniya tapmacalar” toplusunu nümunə göstərmək olar. Tapmacanın xüsusi bir bədii formasının qeydə alındığı üç heksametrdən ibarət əyləncəli təbiət tapmacaları buna bariz nümunədir. Simfoniya tapmacalarının birinin dilimizə təcrübəsi belədir: “Dörd bacı bir-birilə vuruşur. Ümumi iş görərək irəli gedirlər. Hamısı bir cərgədə qaçır, amma başqa heç kim onları tuta bilmir”. Tapmacanın cavabı “araba”dır. Nümunədə müəllif təkərləri bacılara bənzədir. Sonralar həmin toplu orta əsrlərdə tapmaca müəllifləri üçün bir model olaraq geniş istifadə olunmuşdur.

Tapmacaların mənşəyi ilə bağlı mülahizələrdən biri də ibtidai insanın inancları ilə bağlı idi. Bu məsələ müxtəlif xalqlara məxsus tapmacalarda müxtəlif şəkildə öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı milli tapmaca nümunəsinə əsasən epizodik şəkildə mülahizənin şərhini əsaslandırmaq olar.

O nədir ki, qap qaya,
Göydən endi sap çaya,
Sovuşdursun bəlanı,
Yalvardım gümüş aya.

Tarixdən məlum olduğu kimi, ibtidai dövrlərdə insanlar təbiət və onun qüvvələri haqqında müxtəlif əqidə və inanclarda olmuşlar. Onlar səma cisimlərini canlı, qeyri-adi bir varlıq kimi təsəvvür etmiş, Allahların, müqəddəs

ruhların göydə məskən tutduğuna etiqad bəsləmişlər. İnsanlar, hətta yer üzündəki xoşbəxtlik, bədbəxtlik, xəstəlik və ölüm hadisələrinin də həmin qüvvələrlə əlaqədar olduğunu güman etmişlər. Onlar elə zənn edirdilər ki, Allahlar qəzəbləndikdə insanlara müxtəlif xəstəliklər göndərirlər. Həmin bələdan xilas olmaq üçün yeganə yol, guya Allahlara yalvarmaqdan ibarət imiş. Nümunə kimi verdiyimiz tapmacada həmin etiqadlardan birisinə açıqca işarə edildiyinə heç bir şübhə yeri qalmır. Belə ki, göydən nə isə bir bələnin endiyi, onun dəf edilməsi üçün Aya yalvarışdan bəhs edilir. Tapmacanın cavabının da "vəba xəstəliyi" olduğu göstərilir [10, 12-13].

Qədimdə tapmacalar "ağlın", "müdrikliyin" sınaqdan keçirilməsi üçün bir vasitə kimi də istifadə olunmuşdur. Çünki qədim insan hərbi münafişədə qələbənin, ovun, o cümlədən evliliyin uğurlu olmasında maraqlı idi. Buna görə də özlərinə rəhbər seçərkən, onun, ilk növbədə, "ağlı"nı sınaqlardan keçirmişlər. Qeyd edək ki, bu səpkili tapmaca nümunələri Azərbaycan folklorunda, ələlxüsusda məişət nağıllarımızda ("Ağıllı oğlan", "Daşdəmirin nağılı" və s.) geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, deyilənlərə belə yekun vurmaq olar; müəyyən vaxt kəsiyindən sonra, öncə, tapmacalar dini mərasimlərdən ayrılıb, mifoloji inanclar və tabular sayəsində şifahi xalq yaradıcılığına daxil oldu, daha sonar yazılı ənənədə folklor janrı kimi ortaya çıxdı.

Nəticə. Müxtəlif xalqlara məxsus tapmacaların mənşəyini öyrənməklə tapmaca janrının ilkin rüşeymlərini müəyyən etmək olur. Tarixən tapmacanın neçə və nə məqsədlə yaradıldığını, hansı sahələrdə tətbiq olunmasına dair ətraflı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Təbii ki, bir məqalə çərçivəsində bütövlükdə tapmacaların mənşəyi haqqında ətraflı bəhs etmək imkan xaricindədir. Növbəti yazılarımızda bu mövzuya bir daha qayıtmaq fikrindəyik.

Ədəbiyyat

Rus dilində:

1. Orlova O. С. Происхождение загадки. "Философия, этика религиоведение". Вестник Московской Международной Академии. М., 2017, 200 стр.
2. Аникин В.П. Современный русский фольклор. М., "Наука", 1966, 206 стр.
3. Иоллес. Паремииологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М., "Наука", 1978, 282 стр.
4. Топоров В. Из наблюдений над загадкой. Загадка как текст, 1-ая часть, М., Индрик, 1994, 49 стр.

5. Миллер О. Опыт исторического обозрения русской словестности с хрестоматией расположенной по этапам. Санкт-Петербург, 2-ое изд., 1965, вып.1-ая часть, 250 стр.
6. Кожемякина. Пророчества Дельфийского оракула во время Греко-персидских войн //Научно-методический электронный журнал/ “Концент”, 2016, 2-ой том, 460 стр.
7. Щуцкий Ю.К. Китайская классическа Книга перемен. М., Наука, 1993, 82 стр.
8. Кращенко А.Б. К вопросу об энигматическое варианта афористического текста // Исследования в области болто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. М., Индрик, 1999, 129 стр.
9. Кузнецов И.Г. Современные загадки. М., “Наука”, 1998, 17 стр.

Azərbaycan dilində:

- 10.Kazımov A.S. Tapmacaların sirri (Tapmacalar-açmacalar). Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 59 səh.
- 11.Kazımov A.S. Sirli-sehirli tapmacalar (Bəzi tapmacaların leksik-semantik xüsusiyyətləri), monoqrafiya, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 325 səh.
- 12.Tapmacalar. Bakı, “Şərq-Qərb” , 2004, 208 səh.